

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.17.42>

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СПОСОБУ
ВИГОТОВЛЕННЯ (СПОРЯДЖЕННЯ) ПАТРОНІВ
«ТРАВМАТИЧНОЇ ДІЇ» КАЛІБРУ 9 ММ Р.А.
У ПРОЦЕСІ СУДОВО-БАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Погорелов Дмитро Олександрович,
аспірант кафедри криміналістики
та психології
(Одеський державний університет
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна),
головний судовий експерт
сектору досліджень зброї відділу
криміналістичних видів досліджень
(Одеський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ
України, м. Одеса, Україна)

Янковий Микола Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики
та психології
(Одеський державний університет
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

Основною метою цієї публікації є аналіз проблемних питань, пов'язаних із визначенням способу виготовлення такого специфічного виду унітарних патронів, як патрони «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., що виникають у практичній діяльності судових експертів-балістів у реаліях чинних в Україні методик проведення досліджень та за наявної бази інформаційно-довідкових джерел.

У статті авторами розглянуто зміст базового поняття «виготовлення патронів», розробленого за часів промислової революції ХХ століття і закріпленого в основоположних наукових криміналістичних та технічних працях того часу, а також проаналізовано стан чинних в Україні методичних рекомендацій та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють це питання. Спираючись на досвід практичної діяльності вітчизняних експертів-балістів, проаналізовано ключові критерії, за якими на практиці визначається спосіб виготовлення унітарних патронів різних типів та видів. Спираючись на зазначений аналіз із використанням практичних прикладів, ми довели неможливість об'єктивного визначення способу виготовлення патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. у процесі проведення судово-балістичних досліджень, що створює реальну проблему як для експертних установ України, так і для органів досудового розслідування.

Задля вирішення цієї проблеми автори звертаються до поглядів експертів-криміналістів з інших розвинених країн та розглядають їх підхід до вирішення цього питання шляхом визначення способу не «виготовлення», а «спорядження» патронів. У дослідженні розглянуто поняття «спорядження патронів», його співвідношення

з поняттям «виготовлення», а також його об'єктивну та суб'єктивну сторони. Як наслідок, автори, спираючись на власний досвід експертної і слідчої діяльності та з урахуванням сучасного стану речей у нашій країні, запропонували актуальне визначення поняття «спорядження патронів» і обґрунтували необхідність його використання як кваліфікувальної ознаки під час вирішення питання про притягнення винних осіб за здійснення відповідної незаконної діяльності.

Ключові слова: патрони «травматичної дії», виготовлення патронів, спорядження патронів, критерії визначення.

**ACTUAL PROBLEMS IN DEFINING THE METHOD OF PRODUCTION (LOADING)
OF CARTRIDGES OF "NOT LETHAL ACTION" CALIBER 9 MM P.A.
DURING THE FORENSIC BALLISTIC RESEARCHES**

Pohorelov Dmytro Oleksandrovych,
Postgraduate Student at the Department
of Criminology and Psychology
(Odessa State University of Internal
Affairs, Odesa, Ukraine),
Chief Forensic Expert at the Sector
of Weapon Research, Department
of Forensic Research
(Odessa Research Forensic Center
of the Ministry of Internal Affairs
of Ukraine, Odesa, Ukraine)

Yankovyi Mykola Oleksandrovych,
Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor,
Professor at the Department
of Criminology and Psychology
(Odessa State University of Internal
Affairs, Odesa, Ukraine)

The main aim of the article is the analysis of the problems list, which are connected with the question of method of production cartridges of "not lethal action" caliber 9 mm P.A., which appears in practical work of forensic ballistic experts, linked with the actual norms in methodics of forensic researches and available information and reference sources base.

In the article text, authors studied the meaning of baseconcept and meaning of "production of cartridges", which is presented in the text of basic scientific forensic works and technical scientific works, which was evented in the middle of XX century, during the industrial revolution. The authors propose the results of analysis of the norms of modern Ukrainian regulatory legal acts and methods of forensic researches related with the find of method of cartridges production. Authors propose the list of main criteria of defining, during the forensic researches, the method, different types of cartridges were produced, with and conducts them with the huge experience of forensic experts practical work. Using the results of deep analysis of listed circumstances, huge amount of experience and norms of regulatory legal acts, authors proves that the method of producing the cartridges of "non-lethal action" caliber 9 mm P.A. can not be clearly defined during the forensic researches. Listed objectives are a real problems for the pre-trial investigation bodies and state forensic research departments.

To find the way of solving this problem, authors propose to study the experience of forensic experts from other developed countries, who provides to research the method of cartridges loading, not producing. In the text of this article are studied the meaning of “cartridges production” and “cartridges loading”, cleared the difference between those meanings, and explained their subjective side and objective side. As the result of the research, authors, using the experience of forensic experts practical work, propose the actual for Ukraine, meaning of cartridges loading and explained that it's necessary to use this objective, as a qualifier for finding out persons guilt in this un legal action.

Key words: cartridges of “not lethal action”, cartridges producing, cartridges loading, criteria.

Постановка проблеми. Сучасний стан ринків виготовлення та реалізації гладкоствольної короткоствольної вогнепальної зброї самозахисту та патронів до неї на території України становить перед співробітниками державних експертних установ країни виклики, яких ще п'ятнадцять-двадцять років тому не існувало взагалі. Станом на 2021 рік у вітчизняній криміналістиці відсутній єдиний підхід до визначення патронів до гладкоствольної короткоствольної зброї самозахисту, їх класифікацій, визначення характеристик та способу виготовлення. Так, украї важливим є визначення способу виготовлення патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. в контексті того, що саме спосіб виготовлення таких патронів може виступати кваліфікувальною ознакою під час вирішення питання про притягнення/непритягнення особи до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 263 Кримінального кодексу України [1].

Однак відсутність правового регулювання та затверджених належним чином державних стандартів (ДСТУ, СОУ тощо) разом з об'єктивним існуванням цілої низки явищ, дотичних до поняття «виготовлення патронів» вказаного різновиду, ускладнюють завдання судових експертів-балістів України, негативно впливаючи на якість та результати їх досліджень, а також сприяють зловживанням цими результатами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Патрони «несмертельної дії» калібру 9 мм Р.А. та короткоствольна вогнепальна зброя самозахисту, що використовується для їх відстрілу, станом на 2020 рік залишаються новими явищами як із правової, так і з криміналістичної точки зору, і відповідно, ще не вивченими. Фрагментарно до теми дослідження статті у своїх наукових працях торкалися А.В. Іщенко, О.В. Грищенко, О.В. Коломійцев, В.В. Хоша та ін.

Так, у виданому ще у 2005 році судово-балістичному довіднику «Пістолети та револьвери, призначені для відстрілу патронів, споряджених металевими снарядами «несмертельної дії», та набоїв до них» А.В. Іщенко, О.В. Грищенко, І.В. Ігнат'єв та В.В. Назаров уперше у вітчизняній науковій літературі згадують про наявність такого явища, як «переспорядження», не розкриваючи його змісту та не пропонуючи жодного підходу до його правової оцінки [3, с. 191].

Наявні ж «Методика встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби», затверджена координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України та рішенням секції НКМР Міністерства юстиції України, в останній редакції не приділяє уваги питанням, пов'язаним із дослідженням патронів «травматичної дії», де-факто пропонуючи досліджувати їх у цілому, а спосіб їх виготовлення з'ясувати на загальних підставах [4, с. 11].

Наразі основним нормативно-правовим актом, який регулює порядок виготовлення, перевезення та конструктивні особливості патронів «травматичної дії» в Україні, залишається Стандарт організації України «Патрони несмертельної дії. Загальні технічні вимоги. СОУ 78-41-016:2013», затверджений МВС України у 2013 році, однак

зазначений документ взагалі ігнорує питання, які стосуються способу виготовлення або спорядження патронів досліджуваного типу [2].

Мета та завдання – об'єктивно розглянути проблемні аспекти, що виникають у судових експертів-балістів під час дослідження та визначення способу виготовлення патронів «травматичної дії» («несмертельної дії») калібру 9 мм Р.А.; на основі вивчення наукової та технічної літератури встановити перелік класифікувальних ознак, що характерні поняттю «виготовлення патронів»; визначити можливість їх застосування щодо патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А.; розкрити зміст таких явищ, як «спорядження», «переспорядження» і «доспорядження» патронів до вогнепальної зброї з метою вирішення проблемних питань практичної діяльності судових експертів.

1. Щодо тлумачення терміна «виготовлення» щодо патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. та його змістових характеристик

Перед розглядом питання, що стосується способу виготовлення патронів «травматичної дії», варто згадати запропоноване нами визначення, згідно з яким «патронами травматичної дії» є патрони спеціального призначення (як унітарні, так і патрони «роздільного спорядження»), що не залежать від способу їх виготовлення як метального снаряду або снарядів і у яких використані кулі, виготовлені з гуми, каучуку або аналогічних за фізичними властивостями полімерних матеріалів, із показником твердості в 60 (+/-5) одиниць за шкалою Шора А (Shore A), що не належать до категорії боєприпасів і не здатні завдати тілу людини тяжких тілесних ушкоджень або смертельних проникаючих поранень на дистанції здійснення неблизького пострілу (понад один метр)» [5, с. 213].

Слід констатувати, що станом на перший квартал 2021 року в нормативно-правових актах України, зокрема й у методиках проведення судових експертиз, а також у офіційних технічних стандартах України, поняття «виготовлення» не лише щодо патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., а й щодо будь-яких інших типів та видів патронів (незалежно від того, чи належить вони до категорії боєприпасів, чи ні) не визначено.

Так, на сучасному етапі лише «Методика встановлення приналежності об'єкту до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї і його придатності до стрільби» містить визначення боєприпасів промислового виготовлення, згідно з яким боєприпасами промислового виготовлення є «... патрони, виготовлені підприємствами й фірмами-виробниками в умовах технічно-оснащеного промислового виробництва з дотриманням вимог відповідних стандартів або визначених технічних умов» [4, с. 5]. Однак таке формулювання, по-перше, стосується виключно об'єктів, що апріорі визнаються боєприпасами, а патрони «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. промислового виробництва у стандартному вигляді і за відсутності конструктивних змін до цієї категорії не належать, по-друге, вказане визначення не містить кваліфікувальних ознак або роз'яснень, за якими судовий експерт міг би визначити те, яким способом виготовлений конкретний унітарний патрон (промисловим чи будь-яким іншим).

Основу вітчизняної школи проектування та виготовлення патронів до стрілецької зброї заклали А.А. Благонравов, О.М. Малов, В.М. Кириллов, Г.О. Данилін, В.П. Огородников та інші [6; 7]. Так, О.М. Малов визначає «виготовлення патронів» як процес, що складається з двох основних етапів: а) виготовлення елементів патронів; б) монтаж елементів та спорядження патронів [6, с. 5].

Отож, виходячи з указанного визначення, в процесі практичної діяльності судовий експерт повинен визначити і спосіб виготовлення елементів наданих йому на дослідження патронів, і спосіб їх монтажу та спорядження. За якими ж критеріями в процесі проведення досліджень судовий експерт може встановити вказані обставини та те, чи є об'єктивним застосування цих критеріїв під час визначення способу виготовлення патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А.?

До основних критеріїв, за якими проводиться така дослідна робота, належить: 1) установлення типів, видів матеріалів, із яких виготовлені основні складники патронів, та вивчення якості їх обробки; 2) визначення розмірних, масових та інших основних характеристик конструктивних елементів патронів та їх порівняння з масивом даних з офіційних інформаційно-довідкових джерел; 3) установлення наявності на елементах патронів маркувальних позначок, визначення їх змісту. Коротко розглянемо кожен із наведених критеріїв та об'єктивність їх застосування щодо патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А.

2. Установлення типів, видів матеріалів, із яких виготовлені основні складники патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., та вивчення якості їх обробки

У процесі дослідження патронів до бойової, спортивної або мисливської вогнепальної зброї об'єктивність використання цього критерію є фактично безумовною, адже у випадках виготовлення патронів або їх окремих конструктивних елементів саморобним способом правопорушниками використовуються підручні матеріали (метали, сплави), що, по-перше, свідомо відрізняються (у гірший бік) за своїми фізичними властивостями (твердістю, міцністю тощо) від матеріалів, які використовуються у промисловості, по-друге, можуть бути оброблені на загальнодоступному устаткуванні поза межами спеціалізованих промислових підприємств, де якість обробки їх поверхонь завжди значно нижча за аналоги промислового виробництва, а їх поверхні, як правило, містять сліди інструментів/устаткування використаних під час їх виготовлення у вигляді характерних груп трас та борозенок тощо (див. рис. 1).

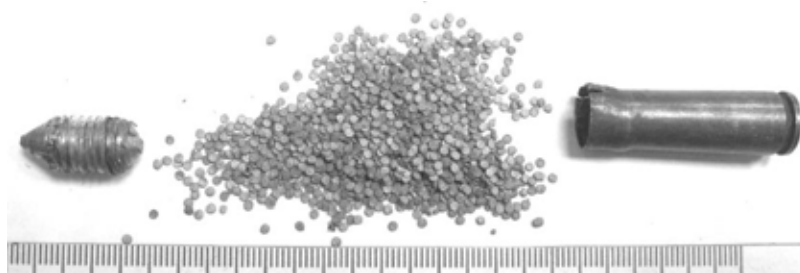

Рис. 1. Загальний вигляд саморобного патрона до нарізної вогнепальної зброї з кулею, виготовленою з підручного матеріалу на устаткуванні загального вжитку, з наявними на ньому слідами обробки

Щодо патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., то у процесі як легального, так і нелегального їх виробництва, використовуються основні складники промислового виготовлення, що за зовнішніми ознаками та якістю обробки поверхонь без проведення окремих фізико-хімічних досліджень судовим експертом-балістом не можуть бути об'єктивно диференційовані (див. рис. 2, 3).

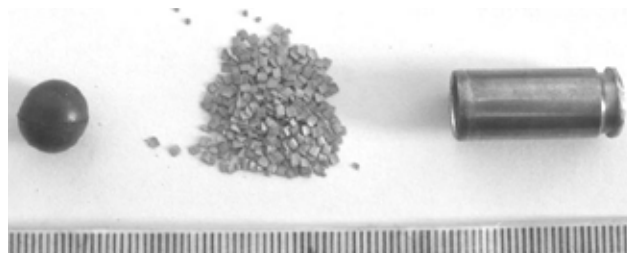

Рис. 2. Загальний вигляд патрона «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. промислового виготовлення у демонтованому вигляді

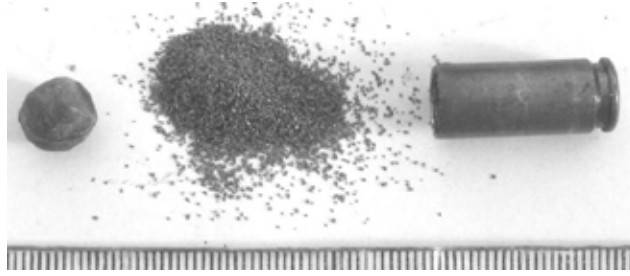

Рис. 3. Загальний вигляд патрона «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., спорядженого саморобним способом, у демонтованому вигляді

Отже, на нашу думку, застосування цього критерію до патронів «травматичної дії» не може бути визнане об'єктивним.

3. Визначення розмірних, масових та інших основних характеристик конструктивних елементів патронів та їх порівняння з даними з офіційних інформаційно-довідкових джерел

Під час розгляду цього критерію також не вдасться уникнути порівняння з патронами до бойової, спортивної та мисливської вогнепальної зброї. Звісно, в процесі експертного дослідження будь-яких патронів, зокрема й патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., судовим експертом під час демонтування необхідної для об'єктивізації результатів їх кількості визначаються всі розмірні та масові характеристики патронів як у цілому, так і їх окремих елементів, а також весь обсяг їх конструктивних особливостей. Але що ж далі? У разі дослідження патронів до бойової, спортивної та мисливської вогнепальної зброї, зокрема й виготовлених саморобним способом, судовий експерт має змогу провести порівняльне дослідження основних їх характеристик із патронами промислового виробництва того ж калібру або його аналогу, які (з урахуванням максимально-допустимих відхилень) зазначені у десятках офіційних достовірних інформаційно-довідкових джерел. Щодо патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. ситуація кардинально відмінна, адже в Україні станом на початок 2021 року не менше восьми офіційних підприємств у межах ліцензованої підприємницької діяльності виготовляють цей різновид патронів, однак жодне з них не розголошує та не публікує, посилаючись на комерційну таємницю, технічних умов виготовлення своєї продукції та її основних технічно-балістичних характеристик, а також відхилень у них, що допускаються в процесі виробництва. Тобто судові експерти, щоб визначити та констатувати конструктивні і технічні характеристики конкретних наданих на дослідження патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., не мають доступних об'єктивних інформаційних джерел для проведення їх порівняльного дослідження, що ставить під сумнів і використання всього цього критерію визначення способу виготовлення патронів.

4. Встановлення наявності на елементах патронів маркувальних позначок, визначення їх змісту

Чинний в Україні Стандарт організації [2] містить такі вимоги, що висуваються перед виробниками: «Маркування має містити:

- назву моделі патрона;
- позначку калібру патрона» [2, с. 10].

Чи може ця ознака бути класифікувальною? З упевненістю можна констатувати, що ні. У практичній діяльності судові експерти-балісти протягом останніх 2-3 років стикаються зі значною кількістю випадків, коли використані (стріляні) гільзи патронів промислового виробництва, що містять нанесені відповідно до вимог СОУ

маркувальні позначення, використовуються в процесі промислового виробництва патронів двічі (а іноді й частіше). Так, наприклад, підприємство ТОВ «САРА АРМС» (м. Одеса, Україна) виготовляє патрони «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. власної марки, використовуючи як їх основні складники раніше використані гільзи патронів відповідного калібру або гільзи патронів цього ж калібру, що мали зовсім інше первинне цільове призначення (див. рис. 4).

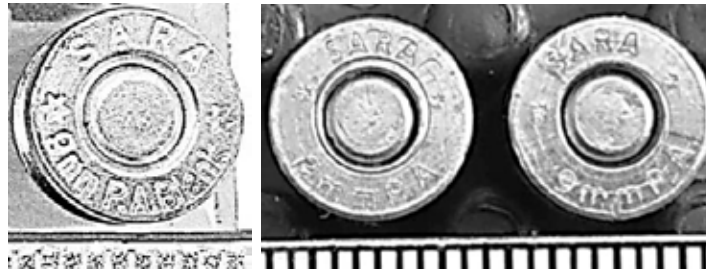

Рис. 4. Ілюстрація прикладу повторного використання офіційним вітчизняним виробником гільзи патрона з нанесенням на неї маркувальних позначок власного бренду поверх маркувальних позначок первинного виробника

Наведені результати аналізу дають підстави для висновку про те, що наразі судовим експертам-балістам України об'єктивно визначити саме «спосіб виготовлення» патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. не є можливим.

Чи варто ставити на цьому крапку у розгляді цього питання? Звісно ж, ні. Звернемося до підходу вирішення цієї проблеми, що використовується судовими експертами інших, більш розвинених країн.

Так, наприклад, термін «виготовлення» у колі зброярів та інших фахівців-балістів США ще у другій половині ХХ століття було повністю замінено терміном «спорядження» (від англійського – “loading/handloading”), що (стосовно патронів будь-якого типу) означає «заряджання, спорядження» [8, с. 524–526]. Тобто фахівці у відповідній галузі спеціальних знань США, зокрема й у процесі виконання криміналістичних досліджень, визначають спосіб виготовлення основних елементів досліджуваних патронів; що ж до патронів як окремих конструктивних одиниць, то проводять визначення способу їх спорядження. На думку судового експерта-практика, саме такий підхід є найбільш зваженим і щодо патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., адже і в Україні протягом останніх років значного поширення набувають такі явища, як саморобне спорядження/переспорядження, а також доспорядження цього специфічного різновиду патронів.

Постає питання: що ж варто розуміти під терміном «спорядження»?

У закордонній криміналістиці під терміном «спорядження» (від англ. – “loading”) розуміють процес, під час якого з готових складників на спеціалізованому обладнанні «збирають» патрони до вогнепальної зброї [9, с. 31–32]. Однак слід зауважити, що в реаліях нашої держави для застосування вказаного терміна з нього варто виключити поняття «спеціальне обладнання». Звісно, в мережі офіційної роздрібною торгівлі зброєю, патронами та їх складниками в Україні, як і за кордоном, трапляються спеціалізовані багатофункціональні пристрої, як-от марки “Hornady”, “RCBS” та ін., призначені для саморобного спорядження патронів різних калібрів або навіть виготовлення гільз для них, однак у нашій державі, враховуючи соціально-економічний стан суспільства, більшого розповсюдження набули саморобні пристрої та прилади, виготовлені на базі інструментів загального вжитку (струбцин, лещат, пресів тощо) (див. рис. 5).

Рис. 5. Приклад найпростішого саморобного пристрою для спорядження/переспорядження патронів «травматичної дії» поза промисловими умовами

Крім спеціального призначення, такі пристрої можуть мати і цілком господарсько-побутове застосування, тому використовувати щодо них термін «спеціальне обладнання», на думку авторів, не досить об'єктивно.

Тобто щодо реалій нашої країни пропонується застосовувати таке тлумачення терміна, що розглядається: «спорядження – технологічний процес, під час якого (як в умовах спеціального промислового виробництва, так і поза ним) із готових складників (метальних снарядів (-а), гільз, капсулів та речовини металюного заряду) збирають унітарний патрон до вогнепальної зброї, що є суцільним виробом, призначеним для ураження цілі шляхом його відстрілу з вогнепальної зброї того або іншого виду».

Наведена дефініція, на наш погляд, більш конкретно розкриває зміст цього явища, вказуючи на те, що «спорядження патронів», зокрема й патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., може здійснюватися у вигляді так званого «промислового спорядження», що здійснюється як у межах офіційного промислового виробництва, так і поза ними.

Таким чином, можна констатувати, що терміни «спосіб виготовлення» та «спосіб спорядження» співвідносяться один з одним як процес у цілому та як один з його основних етапів. Процес «спорядження» є завершальним етапом процесу «виготовлення» патронів, а результатом процесу «спорядження» є об'єкт матеріального світу – унітарний патрон. Пропонуємо розглянути процес «спорядження» патрона із його суб'єктивного та об'єктивного боків.

Суб'єктивна сторона «спорядження» будь-якого патрона, зокрема й патрона «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А., полягає у ставленні суб'єкта до цього процесу та бажання настання його наслідків. Тобто особа, яка здійснює цей процес, «споряджає патрон», по-перше, з'єднуючи його конструктивні елементи в єдиний об'єкт, розуміє сутність цих операцій, по-друге, бажає отримати у результаті цього процесу унітарний патрон, тобто завершений об'єкт матеріального світу або виріб, призначений для ураження цілі шляхом проведення пострілу з вогнепальної зброї того або іншого виду. Тобто процес «спорядження патронів» завжди носить вольовий та усвідомлений характер.

Як справедливо зазначається у відповідній спеціальній літературі, об'єктивна сторона «спорядження патронів» полягає у з'єднанні в єдиний унітарний одноразовий виріб елементів (кулі, порохового заряду, капсуля-запалювача та гільзи) [7, с. 48], які (у випадку патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А.) окремо один від одного,

окрім металюного заряду, не несуть у собі якої-небудь небезпеки, однак під час з'єднання в єдине ціле створюють предмет, єдиним завданням якого є ураження цілі (нанесення його металюним снарядом тих або інших тілесних ушкоджень чи заподіяння смерті).

Висновки. Отже, проаналізувавши об'єктивну та суб'єктивну сторони процесу «спорядження патронів», а також проаналізувавши всі матеріальні аспекти цього процесу, можна зробити висновок, що саме спосіб «спорядження» (поряд зі способом «виготовлення») має бути кваліфікувальною ознакою під час вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності у разі незаконного здійснення нею такої діяльності за умови визнання «спорядженого» нею патрона калібру 9 мм Р.А. боеприпасом.

Додатковим аргументом на користь визначення «способу спорядження» патронів до вогнепальної зброї калібру 9 мм Р.А. є той факт, що експертні установи нашої країни володіють достатнім обсягом можливостей та компетенцій для його визначення в процесі проведення відповідних судових експертиз зброї. Порядок визначення способу виготовлення патронів «травматичної дії» калібру 9 мм Р.А. та критерії, за якими він може бути визначений, буде викладено у нашій наступній публікації.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05. 04. 2001 р. № 2341-III із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 03. 09. 2020 р. № 222-18. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. – Назва з екрану.
2. Патрони несмертельної дії. Загальні технічні умови : Стандарт організації України. СОУ 78-41-016:13 (2013). URL: <https://mvs.gov.ua/ua/pages/Standart-MVSUkraini-SOU-78-41-0162013-Patroni-nesmertelnoi-dii-Zagalni-tehnicni-vimogi.htm>. – Назва з екрану.
3. Іщенко А.В., Грищенко О.В., Ігнат'єв І.В., Назаров В.В. Судово-балістичний довідник : Пістолети та револьвери, призначені для відстрілу патронів, споряджених металюними снарядами «несмертельної дії», та набої до них. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2005. 207 с.
4. Гамов Д.Ю. Методика встановлення приналежності об'єкту до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї і його придатності до стрільби. Судово-балістична методика. Київ : МВС України, Міністерство юстиції України, 2012. 24 с.
5. Погорелов Д.О. Щодо питання наукового визначення та криміналістичної класифікації патронів «несмертельної дії». *Юридичний бюлетень*. 2020. № 13. С. 208–215.
6. Малов А.Н. Производство патронов стрелкового оружия. Москва : Государственное издание оборонной промышленности, 1947. 419 с.
7. Данилин Г.А., Огородников В.П., Заволокин А.Б. Основы проектирования патронов к стрелковому оружию : учебник. Санкт-Петербург : Балт. Гос. Тех. ун-т. 2005. 374 с.
8. Camp, Raymond R. "The New Hunter's Encyclopedia (Third edition)". Harrisburg, Pennsylvania. The Stackpole Company, U.S.A., 1966. 1131 с.
9. Deniel L. Cork, John E. Rolph, Eugene S. Meieran, Carol V. Pertrie. "Ballistic Imaging". The National Academies Press, Washington, D.C., USA, 2004. 322 с.